

**АНТИЧНИ СЛЕДИ
В МАГИЧЕСКИ ОБРЕДИ
ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ**

Георги Христов Мишев

Настоящата публикация представя текста на защитената на 17.07.2014 г. дисертация на тема „БЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИОННА КУЛТУРА КАТО ИНФОРМАЦИОНЕН РЕСУРС ЗА МАГИКАТА В АНТИЧНА ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА“ за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“ на Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ), гр. София. Научните изследвания и написването на дисертационния труд са извършени под ръководството на проф. дин Валерия Фол в Института за научни изследвания в областта на организацията, управлението и защитата на културно-историческото наследство към УниБИТ.

Научен ръководител:

Проф. дин Валерия Николаева Фол.

Членове на научното жури:

Рецензенти:

Доц. д-р Красимира Христова Кръстанова, катедра Етнология и декан на Философско-историческия факултет на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

Проф. д-р София Илиева Василева, Зам. директор на Институт за научни изследвания в областта на организацията, управлението и защитата на културно-историческото наследство при УНИБИТ.

Становища:

– Проф. д.н.к. Васил Марков Марков, ЮЗУ „Неофит Рилски“, Факултет по изкуствата, катедра Културология, директор на Университетския научноизследователски център за древни европейски и източносредиземноморски култури.

– Проф. дин Рачко Попов, Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей към Българска академия на науките.

– Проф. дин Валерия Фол, директор на Института за научни изследвания в областта на организацията, управлението и защитата на културно-историческото наследство към Университета по библиотекознание и информационни технологии, гр. София, професор в Института по балканистика с център по тракология към Българска академия на науките.

АНТИЧНИ СЛЕДИ В МАГИЧЕСКИ ОБРЕДИ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Георги Христов Мишев



उससलाउससास डठठाइड®

АНТИЧНИ СЛЕДИ В МАГИЧЕСКИ ОБРЕДИ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Георги Христов Мишев

© Георги Христов Мишев, автор, 2015

© ШАМБАЛА ЕООД, София, 2015

© Корица и библиотечно оформление – Атанас Пепеланов

Предпечатна подготовка – Димитър Тонин

ISBN 978-954-319-194-9

Част от настоящия текст е публикуван на английски език през 2012 г. в изданието *Thracian Magic: past & present*

БЛАГОДАРНОСТИ

За създаването на настоящото изследване искам да благодаря на много хора, но на първо място отправям своята благодарност и признателност към всички носители на магическото, които ме провокираха да изследвам тази материя. Несъмнено първите крачки и близост с природата, както и дълбокото уважение към народната мъдрост дължа на своята баба Елена Мишева. На майка ми Соня Мишева, която с призиването си на лекар ми показва, че хуманността се изживява чрез действия и дела, изказвам също своята почит и признателност.

Специална благодарност дължа на професор Валерия Фол за нейната подкрепа, критика, методическа помощ, съвети и насоки, които безкрайно много ценя и за които съм ѝ дълбоко признателен. Не мога да не изразя и дълбокото си уважение и почит към делото на професор Александър Фол и макар да съм общувал с него единствено чрез книгите му, те са от съществено значение за създаване на настоящото изследване.

Благодаря на всички мои колеги и приятели, които ме подкрепяха и подкрепят: на Екатерина Илиева за възможността да споделяме общи търсения; на Борислава Стамболиева за част от прекрасните снимки, които са в личния ми архив; на д-р Иглика Мишкова, доц. д-р Красимира Кръстанова и други колеги за помощта им при търсенето на редица етнографски материали и за проведените съвместни теренни проучвания; на Гена Геровска за възможността да се докосна до вярванията и знанията, които са запазени в района на „Тракийски култов център Старосел“; на д.фил.н. Ирина Седакова от Руската академия на науките за предоставените материали. Със сигурност с изброените имена не се изчерпват хората, на които дължа благодарност, затова нека всички, с които съм споделил време, преживявания и знания, да знаят, че дълбоко ценя тяхното отношение и подкрепа.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Предговор от проф. Валерия Фол	9
I. ВЪВЕДЕНИЕ	15
1.1. Цели и задачи	15
1.2. Очаквани резултати	17
1.3. Методика на изследванията	18
1.4. Историография на проблематиката	21
1.4.1. Античната магия	22
1.4.2. Магията в българската традиционна култура	30
1.5. Терминологическо въведение	39
1.5.1. Дефиниции за понятието „магия“	39
1.5.2. Магическото мислене	50
1.5.3. Магически ритуал (обред), инвентар и текст	55
II. БАЛКАНСКАТА ДРЕВНОСТ И БЪЛГАРИЯ	76
III. ЛЕЧИТЕЛЯТ И МАГЬОСНИКЪТ В АНТИЧНОСТТА	95
3.1. Траките и магическото	95
3.1.1. Орфей блестящоизвестният	96
3.1.2. Музей – синът на луната	105
3.1.3. Евмолп – хиерофантът на Земната Майка	108
3.1.4. Залмоксис обезсмъртяващият	109
3.1.5. Резос богочовекът	116
3.1.6. Тракийската пророчица на бог Дионис	117
3.1.7. Траке – нимфата причинителка на здраве и болест	118
3.2. Мистерии и магия	121
IV. СЪХРАНЕНОТО ТАЙНО ЗНАНИЕ В БЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИОННА КУЛТУРА	131
4.1. Лечителят	132
4.2. Магьосникът	155
V. ПРЕДСТАВАТА ЗА БОГИНЯТА, ЗАПАЗЕНА В	

БЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИОННА КУЛТУРА.....	177
5.1. Майка на слънцето.....	183
5.2. Планинска Майка.....	231
5.3. Дева на огъня.....	271
5.4. Вълчица.....	306
VI. ЗАКЛЮЧЕНИЕ	360
БИБЛИОГРАФИЯ	369
ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ	394
ПРИЛОЖЕНИЯ	395
Приложение № 1 Магически лекувания от Странджа, с. Стоилово	395
№ 1. Леене на куршум за лекуване на уплаха.....	395
№ 2. Баене за уроки	397
№ 3. „Каниска“	397
№ 4. Лекуване на наметалка	398
№ 5. За червеното, т.е. за лекуване на червенка	399
Приложение № 2 Магически лекувания от Средна гора, с. Старосел.....	399
№ 1. Баене за уроки с гасене на въглени	400
№ 2. Баене за очебол.....	401
№ 3. Баене за страх с пепел.....	401
№ 4. Баене за страх с леене на куршум	403
№ 5. При нагазено.....	404
№ 6. За обиране на млякото	404
Приложение № 3 Магически лекувания от Средна гора, с. Старосел.....	404
№ 1. Баене за страх с пепел.....	405
№ 2. Баене за страх с мълчана вода от девет чешми.....	406
№ 3. За успокояване на дете – при плач	407
№ 4. Баене за уроки с гасене на въглени	407
Приложение № 4 Интервю с лечител от Родопите.....	409
Индекс на изображенията	434
СПРАВОЧНИК НА БИЛКИТЕ	436

ПРЕДГОВОР

ОТ ДРУГАТА СТРАНА НА ЛУНАТА

Валерия Фол

Избрах това заглавие за предговора към книгата на Георги Мишев *Thracian Magic. Past & Present*, London, BM Avalonia, 2012, защото тя е необичайна като съдържание. Предоставеният за публикуване текст на издателство Avalonia бе част от подготвяния тогава от Г. Мишев докторат на тема *„Българската традиционна култура като информационен ресурс за магиката в антична Югоизточна Европа“* за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ в Университета по библиотекознание и информационни технологии – София, вече успешно защитен. Запазих заглавието на предговора от английската книга за публикуването на текста на дисертационния труд със заглавие **„Антични следи в магически обреди от българските земи“**, тъй като за магическата обредност най-често се пише или от позицията на учения, или от тази на практикуващия. Книгата, която ни предлага Г. Мишев, повежда читателя в тайните на магическото с достойнството на потомък и на носител на хилядолетни традиции, съхранени в югоизточноевропейския ареал, и със страстта на изследовател, устремил се към светлината на знанието. Метафорично книгата може да се определи и като ползотворен стремеж да се разберат тайните на скритата страна на луната, защото всички предложени в книгата оригинални записи на вярвания и магически обредни практики от югоизточноевропейския регион, разкриват живите въгленчета на магическата обредност, съхранили връзката с древността през хилядолетията.

В книгата „Антични следи в магически обреди от българските земи“ Г. Мишев прави достойно на читателите непубликувани до сега архивни материали за магическите обреди от България, както и новосъбрани от него сведения. В нея се предлага сериозен историографски преглед на научната литература върху магиката, като към скрупулъзно (в най-добрия смисъл на думата) коментираните научни школи и представителите им са добавени и българските автори. Това е важно за изложението, тъй като в българската литература за магиката представените от Г. Мишев научни школи и автори са разглеждани спорадично и по конкретна тема, а не историографски. Той не само представя различните мнения, а и взема отношение към методологията на изследванията. Съвсем логично авторът започва прегледа на терминологичния апарат с влаганото съдържание в понятието „магия“ още от древността и развитието му насетне, за да премине към магическото мислене и магическия ритуал. Разгледани са не само действията, но и логомена (изричаното слово) и магическия реквизит. Тази част от текста е много важна, особено ако се прочете от археолози, тъй като се изяснява методологията на определянето на археологическия материал и документираната обредност като магически. Г. Мишев, следвайки С. Bell, ясно формулира много трудно уловимата разлика между магически и религиозен ритуал. Примерите от традиционната народна магия, които авторът вплита в този параграф, са точно подбрани и добре илюстрират теоретичните постановки. За читателите безспорно голям интерес ще представлява параграфът „Мистерия и магия“, който е своеобразно обобщение на архаичната идея за връзката между мистерията и магиката като възвишена дейност за добро, определяно като познание, а след профанацията през Късната Античност – с твърде неясното, но устойчиво и до днес „за здраве“. Консервативният и скрит характер на магическото знание, наричано в традиционната култура лечителско, осигурява приемствеността му. Влаганият смисъл в „лечителско знание/лечителски умения“ не бива да се мисли само като

притежаване на техники и умения за изцеление на болести, а също и като посвещаване в знание за постигане на добро за човека, обществото и света. Тези „скокове“ от битовото до космическото, характерни за магиката в традиционната култура на Югоизточна Европа, са именно съхранената идея за единението и нуждата от хармония между човека и социума като цяло с природните ритми. Г. Мишев последователно разглежда практиките при лечителите и магьосниците, макар често двете роли да се препокриват в носителите на традиционната култура. Описанията на практики за предаване на лечителски и магически знания и умения са придружени от критичен анализ и там, където има типологически паралели от писмените извори за древността, авторът много внимателно и коректно ги въвежда в анализа си. За по-любознателния читател в цитиранията под линия се съдържа своеобразен историографски преглед на литературата за предаване и съхраняване на знания в нелитературните култури.

Всъщност, историята на културата и политическата история са с различен ритъм, хронология и трансформационни закономерности. Диахронията е особено видима в днешно време, когато новите информационни и комуникационни технологии динамизират интеркултурния диалог и взаимодействия и това, което преди е протичало за столетия днес се случва буквално пред погледа ни. Това се вижда много релефно в „диалога“ между устната и литературната култура, в процеса на фолклоризиране на научните изследвания или обратното – литературизиране на народни вярвания и практики.

Културната колективна и родова памет съхраняват знания за постигнатата в древността хармония с Великата богиня-майка-Природа и с нейния Син-Слънце дори когато се сменят народи и религии. Вярата, че светлината и пещерният мрак, любовта и раждането на света всяка година дават магическата сила на достигналите съвършенство и сила да помогнат на общността, към която принадлежат, претърпява

трансформации, вписва се в нови религиозни системи, но не изчезва.

В днешните български земи магическите оператори са наричани лечители/ки, баячи/ки, вещери/ки, знахари/знахарки и както Г. Мишев показва с богат документален материал, те не са подложени на т. нар. „проклятие на паметта”, въпреки положените усилия от монотеистичните религии. От всички изтъкнати в текста на автора причини най-важна според мен е невъзможността на Църквата¹ да преодолее хилядолетната вяра и необходимостта да прояви толерантност и да ги при-общи, давайки християнско покривало на древните практики и вярвания. Това не означава, че вярата и обредността не търпят трансформации. Напротив, те са видими и в много случаи е изяснено как са настъпили иновациите.

От онтологическа гледна точка магията е общочовешко явление. Извършващият обреда владее знанието да подчини волята на божеството на своята. В Средиземноморския свят в периода на царска власт магията е част от религиозността и обредността, както се вижда от Омировия епос, хетските, египетските и други текстове. В древна Тракия микенският тип общество начело с цар-жрец продължава да функционира до завладяването ѝ от римляните. След синойкизма в Елада реалността се променя но и през класическата епоха полисната религия съхранява ярки елементи на магията, особено в обредите за плодородие, инициационните обреди и получаването на оракул. В Тракия магическите обреди продължават своя живот. Въпреки неизбежните трансформации през Елинистическия период и Късната Античност, за които са характерни както синкретизма между малоазийските и средиземноморски култури, култове, вярвания и обредни практики, така и профанизацията на аристократичните доктринални обреди, културната памет влага магическото в традиционната култура на новообразуваната Дунавска България. След християнизацията Средновековна България попада в сферата на Визан-

¹ С главна буква изписвам Църквата като институция.

тийската култура. Но, трябва да се има предвид, че във Византия и дори в Константинопол вярата в магическата сила на древни статуи, талисмани, убедеността, че древни магически практики могат да помогнат на хората са присъщи и на обикновените хора, и на аристократическия елит, че дори и на императори и патриарси. Историческият дискурс, който Георги Мишев предлага на читателя, е стегнат, но достатъчно изчерпателен, за да очертае спецификите на югоизточноевропейските общества през различните периоди.

Достойнство на книгата е, според мен, фактът, че авторът не се плъзга по модната терминология, където вярванията и обредите на общността, когато са различни от утвърдените от монотеистична религия, са дефинирани като „частна сфера” и „религиозна инициатива”, потомствените народни лечители са назовавани „религиозни актьори”, пророческите сънища – „религиозен активизъм” и т.н. В книгата на Г. Мишев хората са живи, действащи, следвайки отколешната традиция на земята, на която живеят. В Югоизточно-европейските земи дори физически може да се усети как жречеството през вековете постепенно се трансформира в лечителство/знахарство. Трансформациите не са винаги иновации, далеч по-често са архаизация, връщане към съхранени в културната памет архетипи. И това често се случва в периоди на дълбоки социални, политически и морални кризи на обществото. В книгата не се разискват шарлатаните, нито тези, които твърдят, че са получили видение на сън или наяве, а хора, за които магическите практики са родово и придобити знания, които са носители на действие-дълг към общността, към която принадлежат. По-често подсъзнателно, отколкото съзнателно за тях отделният човек и общността трябва да са винаги в ритъм с Природата-Велика богиня и в синхрон с ежедневния и годишен цикъл на Слънцебога.

Текстът на Г. Мишев е стъпил здраво както върху вече известни, така и върху непубликувани до сега архивни материали за магическите обреди от България и новосъбрани от него сведения, писмени извори, анализ на изобразителния език

и обреден език, и научна литература. Бидейки независим изследовател и неподвластен на научни догми, той смело изказва своите хипотези. Тази книга може да предизвика у някого гняв, страх или радост, че авторът се е осмелил да кривне от отъпканите пътеки, по които се движим, когато говорим и пишем за магията, и да навлезе без страх и с любов в приказния свят на предците си.

Книгата се чете на един дъх. И моля, внимавайте! Погрешно извършеният обред може да доведе до обратен ефект!

I. ВЪВЕДЕНИЕ

1.1. Цели и задачи

Важността на изследването на традиционната култура и обредност за разбирането на античните пластове в културно-историческото наследство е теза, която е поставена отдавна. Като пример бих цитирал нейната постановка във връзка с изследване на народната култура на съвременните гърци в търсене на реликти от елинската древност:

„И ако наистина задачата на нашата наука е възможно най-пълно да изследва античния културен живот във всички негови проявления и отношения, то не трябва нищо, което може да допринесе за тази цел, да бъде подценявано и пропускано от нея. Към тези обекти спадат и народната вяра и обредност на съвременните гърци, и то те са от изключителна важност.“²

Това твърдение, което приемам и поддържам, е в пълна сила и за изследването на българското културно-историческо наследство, което, както следва да покаже настоящият труд, може да бъде разглеждано и като информационен ресурс за по-добро разбиране, реконструиране и изясняване на античната култура. Основната цел пред настоящия текст е разглеждането на една отчетливо архаична част от българската традиционна култура – магическата обредност.

Една от целите пред настоящото изследване е и поставянето на един проблем пред изследователите занимаващи се с тази тематика и неговото анализиране. От една страна това е сложността не само при интерпретирането, а и при записването и систематизирането на магическата обредност.

² Schmidt, B. Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Alterthum. Leipzig, 1871, I. Превод от немски – Георги Мишев.

В някои съвременни трактовки на проблематиката³ това е осъзнат момент, тъй като записвачът, бидейки външен за темата, понякога не успява да обхване ритуала в цялост и с всички необходими елементи – действия, жестове, думи, предмети и други. Всички те са от голямо значение, тъй като в редица случаи и самите елементи от обряда са предварително допълнително сакрализирани. Те са част от ритуален процес, който трябва да се разглежда в цялост и с оглед на всички негови съставни елементи.

В хода на изследването е отделено внимание на редица дефиниции, които се отнасят за представи, ритуални действия и знания от традиционната култура, често обобщавани с определението „магически“. Изследването в диахронен план е направено с цел открояване на античния пласт и културната приемственост. Това е извършено чрез съпоставка със сходни антични ритуални действия и представи с цел постигане на по-ясен и обоснован структурен и семантичен анализ на представените в текста фолклорни реалии.

Наред с изброените цели от голямо значение е и открояването на един много богат архаичен културен пласт, който свързва цитираните практики от българската традиционна култура основно с културната зона на Източното Средиземноморие и Мала Азия. В този смисъл традиционната култура дава и важна информация за основен елемент в нея – тракийската култура. В този смисъл допълнителните и по-късни влияния и взаимодействия се проследяват и тяхното наличие не се подценява. Бих могъл да се съглася до голяма степен с твърдението на Дж. Лоусън, което поставя в основа на гръцката традиционна култура елинската древност:

„Смесване на раси със сигурност е имало, но в това

³ В тази връзка от особен интерес е изследването на любовните магии при румънците, където на този момент е отделено внимание, вж. **Golopentia, S.** Desire machines: a Romanian love charms database. Bucharest, 1998, 15.

*смесване елинският елемент трябва да е бил най-жизненият и устойчивият, защото, ако съвременното население на Гърция е от смесен произход, то традициите му са почти чисто елински.*⁴

Склонен съм да твърдя, че цитираното е валидно и за състава на българската народност, но що се отнася до българската традиционна култура, същото може да се предполага и за ролята на античния елемент в нея и по-специално на тракийския.

1.2. Очаквани резултати

Очакван резултат от настоящото изследване е да се покаже, че магическата обредност като част от българската традиционна култура е изключително важен ресурс за изследването на магиката в античността и се явява наследник на традиция, възхождаща към античността на Югоизточна Европа и Мала Азия. Търсен резултат е и предизвикването на научен интерес към включването на данни от изследването на магическата обредност от българската традиционна култура като носител на силни антични и специално тракийски традиции. В тази връзка е от значение систематизирането на наличните към момента данни, които се вписват в така наречената магическа обредност. Друг очакван резултат е проследяване на приемствеността на ритуални и митологични модели. Това от своя страна би спомогнало за интерпретацията и на редица обекти на материалното културно-историческо наследство. Важността на съхранения информационен ресурс в съвременния фолклор⁵ е коментирана

⁴ **Lawson, J.** Modern Greek folklore and ancient Greek religion: a study in survivals. Cambridge, 1910, 36.

⁵ В тази връзка от особено значение е тезата поставена от **Lawson, J.** Modern Greek folklore and ancient Greek religion: a study in survivals. Cambridge, 1910, 1–2: „Изкуството по своята същност служи повече за илюстриране, а не за доказателство на някоя от теориите за античната религия. Скулптурата е съхранила за нас древните концепции (визуални представи – бел. моя) за божествените персонажи. Вазо-

отдавна, но често бива пропускан момент при интерпретацията на различни обекти от материалното и нематериалното културно-историческо наследство. Чрез труда ще се създаде информационен ресурс за българската магия за последващи изследвания.

Допълнително с изброените по-горе цели настоящият текст представя за първи път на български език редица магически практики от първоизточници като хетските ритуални текстове, гръцките магически папируси и плочките със заклятия. По този начин се предоставя база за последващо изследване на тази изключително богата материя, както и за реинтерпретация на традиционни обреди в светлината на магическото мислене и действие.

1.3. Методика на изследванията

Поради естеството на разглежданата проблематика в настоящото изследване е използван интердисциплинарният подход. Самата магическа обредност е съставена от матери-

писта е съхранила данни за ритуални действия или култови сцени. Архитектурните останки ни позволяват да възстановим в представата си величието на свещените места. Но те са само външната страна на религията: те имат нужда от някой, който да ги интерпретира, ако искаме да разберем духа, който ги изпълва, и колкото и да е способен интерпретиращият, материалът, с който работи той, е малък остатък от съкровищата на античното изкуство, който от ден на ден бива допълван от нови находки, които могат да съборят неговите несигурни теории". В този смисъл авторът продължава да подчертава важноста на фолклора като информационен ресурс и инструмент за изследване на древността: „Аз само предполагам, без да имам голям страх да бъде опроверган, че повечето от народните суеверия, обичаи и магически практики, които са все още разпространени, произхождат от период много по-далечен от епоха, върху която гръцката история или археология могат да хвърлят дори слаба светлина" (Ibid., 9). С уговорката, че в никакъв случай данните на археологията не могат да бъдат подценявани, важно за настоящото изследване е осъзнаването на устойчивостта на магическата обредност, а също и на мито-ритуалните представи, които осмислят материалните находки.

ална и нематериална част и това обуславя областите, от които са привлечени данни за това изследване. Отделните обекти са подложени на културно-исторически, семантичен и функционален анализ. Използваните данни са от областта на археологията, етнографията, фолклора, изобразителното изкуство и литературата.

Данните от областта на археологията са представени както на база публикации, така и чрез наблюдения на някои обекти *in situ*. В някои случаи това е от необходимост, тъй като в обреден контекст редица фактори са също от значение, а те не биват отразявани в съответните публикации на археологическите обекти.⁶

Литературните данни, които са използвани, могат да бъдат определени като писмени извори за магическата обредност, а те от своя страна могат да бъдат разделени на два типа:

Първични извори – ритуални текстове, като напр. клинописни плочки, магически папируси и други, свързани с античната магия; етнографски записи и описания на магическа обредност.

Работата с първичните извори за античната магия е извършена на база анализ на разночетенията и възможните преводи-тълкувания. Там където е било възможно е правена проверка с изходния текст и същият е приложен в текста на настоящото изследване в оригинал за възможна последваща извороведска работа.

Под първични извори за магиката в българската традиционна култура приемам в случая етнографски записи и описания на магически обредни действия и представи.

При работата с етнографските записи е извършен подбор на определени обредни практики от българската традиционна

⁶ Пример за това може да бъде наличието в близост до археологическия обект дори на рядък вид растение, за което е известна употреба в магическата обредност и съответно етнографски данни за такова приложение сред местното население.

култура, които на база особености и типологически сходства, може с голяма степен на вероятност да се свържат с техни паралели в античността. Този процес от своя страна е осъществен посредством съпоставителен анализ на огромно количество информационен материал.

Етнографските и фолклорни данни, които са използвани, освен от записи по темата, са също и от лични анкети, интервюта, включено наблюдение и скрито включено наблюдение.⁷

Вторични извори: литературни произведения, които съдържат описания на магически действия, например някои творби на антични автори и др.; научни разработки по проблематиката.

Фрагменти от някои произведения на антични автори са цитирани във връзка с разглежданата тема, тъй като с голяма вероятност може да се предполага, че същите са литературна обработка на тогавашна фолклорна действителност, а не чиста художествена фикция на автора.

Научните разработки са привличани като данни и цитати, тъй като в редица случаи те поставят хипотези, които са приложими в рамките и на настоящото изследване.

При повечето от изброените по-горе данни анализът е извършен, както в синхронен, така и в диахронен план. Поради липса на записи на магически обреди от тракийската древност, за открояване на редица силно архаични черти в магическата обредност, запазена в българската традиционна култура, са привлечени и примери от анатолийската мито-ритуална традиция и други древни образци на подобен тип обреди от близки културни контактни области.

Изследваната област географски надхвърля границите на Република България, тъй като политическите и културните граници не се припокриват, пример за това е наличието на

⁷ Според терминологията по публикацията на **Лятова, М.** Етнографските методи в социалните науки. // *Качествени методи в социалните науки.* София, 2008, 209.

някои общи ритуални практики в целия Балкано-Карпатски ареал и Мала Азия. По тази причина, където е било възможно според наличната ми информация, съм посочвал паралели със същите или със сходни представи и обредни действия сред други народи.

1.4. Историография на проблематиката

Магията и свързаните с нея вярвания и обреди са обект на изследване от редица хуманитарни (а и не само) науки, тъй като тя е явление, което е свързано с всички аспекти на човешката същност, както в индивидуален, така и в социален план. В този смисъл тя отразява и съдържа в себе си информация, която би била от интерес на науките за човека.

Магическото като житейски светоглед и като елемент, който съпътства всяка наша житейска стъпка, е момент, който в днешни дни е считан за хронологически отдавна отминал и присъщ само на далечната античност.⁸ Българската традиционна култура от своя страна по записите и информацията, с които разполагаме за нея, запазва този магически светоглед като част от почти всеки един свой съставен елемент. Тогава възниква въпросът дали същата тази култура би могла да бъде използвана като информационен ресурс за изследване на античността и културно-историческо наследство от нея. Отговорът е определено положителен и научните достижения в тази област са пример за това.⁹ Тъй като темата е доста обширна ще се спра в случая основно на авторите, чиито изследвания са свързани в по-голяма степен с магическото.

Тъй като настоящото изследване, от една страна,

⁸ Вж. в тази връзка и **Luck**, G. *Arcana mundi: magic and the occult in the Greek and Roman worlds: a collection of ancient texts*. Translated, annotated, and introduced by Georg Luck. 2nd ed. Baltimore, 2006, XIV.

⁹ Този подход е използван при изследването на гръцката античност и привличането на данни от традиционната народна култура на съвременните гърци, вж. **Schmidt**, B. *Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Alterthum*. Leipzig, 1871, както и **Lawson**, J. *Modern Greek folklore and Ancient Greek religion: a study in survivals*. Cambridge, 1910.

разглежда магията в традиционната култура, а, от друга, магията в исторически план, и то именно в антична Югоизточна Европа, ще се спра на тях поотделно. Някои от изворите, които ще цитирам, се концентрират само на един от двата момента, т.е. представят данни за магическото в античността или пък представят примери на действия, вярвания или текстове от традиционната култура, които могат да бъдат определени като магически.

1.4.1. Античната магия

Следвайки хронологията на епохите, ще започна с изследванията, посветени на античната магия. За съжаление на български език по тази проблематика не е налична почти никаква литература (както от български автори, така и преводна). Тъй като в настоящото изследване са приведени редица примери от текстове от така наречените гръцки магически папируси (*Papyri Graecae Magicae*, съкратено изписвани PGM), то първо ще се спра на тях като един от основните първични извори за магиката в антична Югоизточна Европа.¹⁰

Магическите папируси съдържат записи на магически ритуали, които са открити в Египет, написани са в по-голямата си част на старогръцки език с изключения на демотически и коптски и са датирани в периода II–IV в. Първа публикация на части от тези текстове се осъществява през 1852 год.¹¹

¹⁰ В случая не искам да подценявам ролята и значението и на другите носители на информация за античната магия – артефакти, символи и надписи на скъпоценни и полускъпоценни камъни, на съдове, оловни, златни и други плочки. Тези извори на информация са използвани също, но поради тяхната специфика само като страничен материал. Причината е в спецификата на самите материали и свързаната с тях обредност. Поради това основно внимание ще обърна в настоящото изследване на магическите папируси, тъй като съдържат описание на думите и действията, свързани с магическия ритуал.

¹¹ Goodwin, Ch. *Fragment of a Graeco-Egyptian Work upon Magic*. Cambridge, 1852.

Изследването на тези текстове и свързаната с тях тематика е един дълъг процес, в който не мога да не спомена приноса на учени като Албрехт Дитерих,¹² Карл Весели, Рихард Вюнш,¹³ Самсон Айтрем,¹⁴ Теодор Хопфнер¹⁵ и други. Основното им

¹² Албрехт Дитерих е ученик на Херман Узенер (1834–1925), за чиято дъщеря по-късно се оженва. Наред с публикациите си е и ръководител от 1904 г. на изданието Архив за религиознание (Archiv für Religionswissenschaft). С работата си в областта както на етнологията, така и на класическата филология А. Дитерих полага една основа за изследване на античната магия, но също така и на т.нар. реликтова обредност. По тази причина достиженията му са от голяма важност за настоящото изследване. Вж. **Dieterich, A.** Prolegomena ad papyrum magicam Musei Lugdunensis Batavi. Leipzig, 1888; **Dieterich, A.** Abraxas. Studien zur Religionsgeschichte des späteren Altertums. Leipzig, 1891, Nachdruck, Aalen, 1973; **Dieterich, A.** Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse. Leipzig, 1893. 2. Auflage 1913. Nachdruck Stuttgart, 1969; **Dieterich, A.** Über Wesen und Ziele der Volkskunde. Leipzig 1902; **Dieterich, A.** Eine Mithrasliturgie. Leipzig, 1903. 2. Auflage 1910. 3. Auflage 1923. Nachdrucke Darmstadt und Stuttgart 1966; **Dieterich, A.** Mutter Erde. Ein Versuch über Volksreligion. Leipzig, 1905. 2. Auflage 1913. 3., erweiterte Auflage 1925. Nachdruck Stuttgart 1973; **Dieterich, A.** Kleine Schriften. Leipzig, 1911.

¹³ **Wünsch, R.** Defixionum Tabellae Atticae [Inscriptiones Graecae III 3]. Berlin, 1987; **Wünsch, R.** Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom. Leipzig, 1898; **Wünsch, R.** Antikes Zaubergefäß aus Pergamon. Berlin, 1909; **Wünsch, R.** Aus einem griechischen Zauberpapyrus. Bonn, 1911; **Wünsch, R.** Antike Fluchtafeln. Bonn, 1912.

¹⁴ **Eitrem, S.** Die göttlichen Zwillinge bei den Griechen. Kristiania, 1902; **Eitrem, S.** Opfer und Voropfer der Griechen und Römer. Kristiania, 1915; **Eitrem, S.** Papyri Osloenses. I, Magical Papyri. Oslo, 1925; **Eitrem, S.** Die Vier elemente in der Mysterienweihe. // *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 4:1, 1926, 39–59; **Eitrem, S.** Die σύστασις und der Lichtzauber in der Magie. // *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 8:1, 1929, 49–53; **Eitrem, S.** Die magischen Gemmen und ihre Weihe. // *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 19:1, 1939, 57–85; **Eitrem, S.** A purificatory rite and some allied rites de passage. // *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 25:1, 1947, 36–5.

¹⁵ От изключително голяма важност за магическата обредност в антична Югоизточна Европа е изследването на Т. Хопфнер върху гръко-

двуетично издание на старогръцки и немски е от Карл Прайзенданц в два тома,¹⁶ съответно през 1928 г. и 1931 г.¹⁷

египетската магия за получаване на откровение – **Hopfner**, Th. Griechisch-ägyptischer Offenbarungszauber, Bd. 1. Amsterdam, 1974; **Hopfner**, Th. Griechisch-ägyptischer Offenbarungszauber, Bd. 2. Amsterdam, 1983 (с първо издание през 1921 г.). Това двутомно изследване буквално обхваща всички аспекти на античната магия и е с изключително коректно посочване на изворовия материал. Малка трудност за по-широкия кръг изследователи е липсата на преводи на немски език на всички цитирани пасажии на старогръцки или латински.

¹⁶ **Preisendanz**, K. Die griechischen Zauberpapyri. I. Leipzig, 1928; **Preisendanz**, K. Die griechischen Zauberpapyri. II. Leipzig, 1931.

¹⁷ Идеята за издаването на магическите папируси е на Албрехт Дитерих, като за времето си занимаването с тях е било доста смело начинание, по тази причина той дава на семинара си в университета в Хайделберг името „Избрани части от гръцките папируси”. Кръгът около А. Дитерих се разширява, тъй като броят на привлечените от тематиката нараства. Внезапната му смърт на 6 май 1908 г. не слага край на това начинание и то бива продължено от неговите ученици. Открояващ се измежду тях е Рихард Вюнш, който съвместно с още няколко продължава подготовката на това издание. Военните години вземат още жертви, включително и Р. Вюнш, който умира на 17 май 1918 г. След това Карл Прайзенданц с подкрепата на учени от други страни продължава подготовката на издаването на пълния корпус магически текстове. Много компетентна подкрепа в областта на гръко-египетската магия, както сам и К. Прайзенданц пише, каузата намира в лицето на норвежкия учен Самсон Айтрем. Изданията на магическите папируси през 1928 и 1931 г., съответно том първи и том втори, не са били пълният корпус, тъй като е подготвян и трети том. През 1943 г. при бомбардировките над Лайпциг издателството е унищожено и въпреки че ръкописите са спасени, то не се стига до пълното им издаване, докато е жив К. Прайзенданц. Той умира през 1968 г., а през 1973 и 1974 г. папирулогът Алберт Хенрихс от Кьолн преиздава в два тома магическите папируси, като включва във втория том и неиздадените фрагменти, който са щели да бъдат в трети том. Вж. **Preisendanz**, K. Die griechischen Zauberpapyri. I. Leipzig, 1928, VIII–XII; **Betz**, H. The Greek magical papyri in translation, including the Demotical spells. Chicago/London, 1986, XLIII–XLIV.

Последното пълно издание на магическите папируси¹⁸ в превод на английски език с добавка на демотическите текстове е на Ханс Бетц от 1986 г.¹⁹

Магическите папируси са един изключително важен извор относно духовните практики на гръко-римската античност (и не само за нея). Синкретичният характер на описаните действия дава информация за процесите в късната античност, но и данни за устойчивост на някои ритуални действия, обмен на идеи и представи. Наред с това в тях са налице множество преписи от ранни текстове, записи на обредна действителност и самият им език допълнително ги сближава с т.нар. Орфически химни.

Публикуването на корпусите с магически текстове е само една част от изследването на античната магия. Другата страна са вторичните разработки по темата, които внасят допълнителни разяснения и интерпретират съответните данни. В тази област наред с цитираните по-горе изследователи бих споменал и още някои, като те съвсем не изчерпват достиженията в тази тематика, но се нареждат на едни от водещите места и изследванията им според мен са от голяма важност. Към тези открояващи се изследователи като мое лично мнение мога да посоча за особено важни публикациите на Ангеликус

¹⁸ Допълнително по темата за магическите папируси изчерпателна библиография с допълнителна информация по публикациите и разночетенията, както и различните направления в магиката, вж. **Brashear, W.** *The Greek Magical Papyri: an Introduction and Survey; Annotated Bibliography* (1928–1994). // *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, 18.5. Berlin/New York, 1995, 3380–3730.

¹⁹ Като предимство на това издание бих посочил наличието в него на изображения на магическите фигури, които се съдържат в оригиналните записи. За сметка на това липсата на оригиналния текст на старогръцки е чувствителен недостатък за работа с изворовия материал, тъй като няма възможност за справка с оригинала, което в някои случаи може да бъде от огромно значение. Пример за това са някои сравнително свободни преводи-тълкувания, които при липса на текста на старогръцки няма как да бъдат проверени.

Кроп,²⁰ Фриц Граф,²¹ Кристофър Фараон,²² Райнхолд Меркелбах и Мария Тоти,²³ Роберт Даниел и Франко Малтомини,²⁴ Рой Котански,²⁵ Пол Мирецки,²⁶ Даниел Огдън.²⁷

Тъй като магията в антична Югоизточна Европа е част от един сложен културен процес, при който в никакъв случай не може да се игнорира влиянието на Мала Азия, а дори напротив,

²⁰ Огромен е приносът му с публикацията на коптските магически текстове – **Kropp**, A. *Ausgewählte koptische Zaubertexte*. I, II. Bruxelles, 1931.

²¹ **Graf**, Fr. *Magic in the Ancient World*. Cambridge, MA / London, 1997; **Graf**, Fr. *Schadenzauber und Gottesnähe. Die Magie in der griechisch-römischen Antike*. München, 1996; **Graf**, Fr. *Excluding the Charming: The Development of the Greek Concept of Magic*. // *Ancient Magic and Ritual Power, Religions in the Graeco-Roman World* 129. Leiden / New York / Köln, 1995 [repr.: Boston / Leiden 2002], 29–42; **Graf**, Fr. *The Magician's Incantation*. // *Helios* 21 (1994), 161–77; **Graf**, Fr. *Prayer in Magic and Ritual*. // *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*. New York / Oxford, 1991 [repr.: 1997], 188–97.

²² За подробна библиография на автора вж. http://classics.uchicago.edu/sites/classics.uchicago.edu/files/faraone_cv.pdf

²³ **Merkelbach**, R., Totti, M. *Abrasax. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*, B. 1. Gebete. Wiesbaden, 1990; **Merkelbach**, R., Totti, M. *Abrasax. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*, B. 2. Gebete (Fortsetzung). Wiesbaden, 1991.

²⁴ **Daniel**, R., Maltomini, Fr. *Supplementum Magicum*. Vol. 1. *Papyrologica Coloniensia* 16.1. Opladen, 1990; **Daniel**, R., Maltomini, Fr. *Supplementum Magicum*. Vol. II. *Papyrologica Coloniensia* 16.2. Opladen, 1992.

²⁵ Тук цитирам само някои заглавия от автора, които са представлявали за мен особен интерес, вж. **Kotansky**, R. *Greek magical amulets. The inscribed gold, silver, copper, and bronze „Lamellae”*. Part I: *Published Texts of Known Provenance*, *Papyrologica Coloniensia* 22.1. Opladen, 1994; **Kotansky**, R. *Two Amulets in the Getty Museum: A Gold Amulet for Aurelia's Epilepsy: An Inscribed Magical-Stone for Fever, „Chills”, and Headache*. // *The J. Paul Getty Museum Journal*, 8, 1980, 181–188; **Kotansky**, R. *A Silver Phylactery for Pain*. // *The J. Paul Getty Museum Journal*, 11, 1983, 169–178.

²⁶ **Meyer**, M., **Mirecki**, P. *Ancient Magic and Ritual Power, Religions in the Graeco-Roman World* 129. Leiden / New York / Köln, 1995.

²⁷ **Ogden**, D. *Magic, witchcraft, and ghosts in the Greek and Roman worlds: a sourcebook*. Oxford, 2002.

то в настоящото изследване са привеждани и редица примери от тази културна област. Типологически сходства са търсени с ритуалните практики и традиции на народите, населявали Мала Азия в древността, за които може да се предполага, че са оказали в една или друга степен влияние върху цялостния културен облик в района на Средиземноморието и върху неговите религиозни практики, в това число и магическите. Настоящият текст съдържа описания или препратки към записи на обредни действия, които са основно от хетската ритуална традиция. Наред с тях се споменават и някои вавилонски, шумеро-акадски и асирийски магически действия, тъй като тези народи са сочени за изключително вещи в тази област в древността, а находките на множество записи на подобни обреди дават и обосновка за тази представа. Благодарение на тях разполагаме със сведения от първо лице на обредни действия от близка, и географски и културно, индоевропейска народност.²⁸ Разработките върху ритуалите на хетите са от голямо значение при съпоставителния анализ в диахронен план за представи и ритуални особености в Югоизточна Европа, имайки предвид контактите с Мала Азия. В този ред на мисли бих искал да отбележа някои изключително важни публикации по темата, като на първо място това е огромният труд на Фолкерт Хаас върху магическите и медицински материали на хетите – *Materia Magica et Medica Hethitica*,²⁹ както и други негови публикации на хетски ритуални практики.³⁰

²⁸ В случая имам предвид хетите, които са индоевропейци, но разбира се тяхната култура е силно повлияна от тези на съседните им народи, съответно вавилонци и други.

²⁹ **Haas**, V. *Materia Magica et Medica Hethitica*. Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient. Vol. I, II. Berlin/New York, 2003.

³⁰ **Haas**, V., Wilhelm, G. *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna* (Hurritologische Studien, 1), Neukirchen Vlyun 1974; **Haas**, V. *Die Serien itkahi und itkalzi des AZU-Priesters: Rituale für Tāšmišarri und Tatuḫepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri*. Rom, 1984; **Haas**, V., Wegner, I. *Die Rituale der Beschwörerinnen* SALŠU. GI. Rom, 1988; **Haas**, V. *Die hethitische Literatur. Texte, Stilistik, Motive*. Berlin/New York, 2006;

Допълнително от голямо значение са и изданията на хетски ритуали в поредицата Студии на текстовете от Богазкьой (Studien zu den Bogazköy-Texten).³¹

За разлика от изследванията на античната магия в чужбина, то в България нещата стоят доста по-различно. Превод на български език на текстовете на магическите папируси не съществува към момента. Публикациите по темата се броят на пръсти, а сериозните от тях са още по-малко.

Като основно и единствено по съдържанието и обхвата си изследване с огромна важност в случая бих споменал това на Александър Фол – *Orphica mágica*³². В него Ал. Фол за първи път толкова обстойно коментира и публикува фрагменти от магическите папируси, като ги допълва и с превод на български език. Наред с това авторът привлича тези данни във връзка с тракийската религиозност.

Данни от магическите папируси са привличани и от Валерия Фол във връзка с изследване на нестинарската обредност,³³ на сакралните топоси в Югоизточна Европа и Мала Азия,³⁴ както и в някои статии, разглеждащи проблеми на тракийските религиозни представи и реликтовата обредност.

Haas, V. Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien. Ein Beitrag zur hethitischen Kulturgeschichte. Berlin/New York, 2008.

³¹ Основно за настоящото изследване са използвани следните издания от поредицата Studien zu den Bogazköy-Texten (съкратено StBoT) – Carruba, O. StBoT 2 Das Beschwörungsritual für die Göttin Wišurijan. Mainz, 1966; **Kümmel, H.** StBoT 3 Ersatzrituale für den hethitischen König. Mainz, 1967; **Otten, H.** Souček VI., StBoT 8 Ein althethitisches Ritual für das Königspaar. Mainz, 1969; **Neu, E.** StBoT 12 Ein. althethitisches Gewitter-ritual. Mainz, 1970; **Otten, H.** StBoT 13 Ein hethitisches Festritual (KBo XIX 128). Mainz, 1971. От голяма полза е и проектът на университета в Майнц за дигитализиране на ритуалните текстове на хетите и публикуването им във виртуалното пространство – http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/txhet_besrit/textindex.php?g=besrit&x=x <05.05.2014>.

³² **Фол, Ал.** *Orphica magica*. София, 2004.

³³ **Фол, В.,** Нейкова, Р. Огън и музика. София, 2000, 102, 109, 140–141.

³⁴ **Фол, В.** Скални топоси на вяра в Югоизточна Европа и Мала Азия през древността. София, 2007, 92, 190–191.

Наред с изброените може да се споменат и публикации като тази на Николай Марков,³⁵ където авторът разглежда находки на амулети в българските земи, но привежда и фрагмент от магическите папируси.³⁶ Друг текст, който периферно засяга темата и е наличен на български език, е Орфическата литика, която е публикувана от Руслан Костов.³⁷

С тези няколко заглавия се изчерпват по-обширните публикации относно античната магия. Разбира се в редица статии темата е също разглеждана, но те са единици. На финала на тази част относно историографията на проучванията на античната магия само бих искал да спомена и някои разработки на руски език. Тук не може да се подмине трудът на Андрей Петров и разработките му върху късноантичната магия и възприемането ѝ в неоплатонизма,³⁸ както и работата му над публикуването на някои магически папируси на руски.³⁹

³⁵ **Марков, Н.** По следите на античната магия (55 късноантични амулета от няколко частни сбирки). София, 2005.

³⁶ Текстът е за освещаване на амулет. Ibid., 20–22.

³⁷ **Костов, Р.** Орфическа литика. Лечебната сила на магическите камъни. София/Москва, 2009.

³⁸ Монографията на автора „Теургия: социо-культурные аспекты возникновения философски интерпретированной магии в античности” е достъпна във виртуалното пространство – http://centant.spbu.ru/aristeas/monogr/petrov/001_0000.htm <05.05.2014>, като допълнително там могат да бъдат прочетени и други негови публикации по темата, съответно „Магия и элитарная система ценностей в поздней античности” (<http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/1995-11/petrov.htm> <05.05.2014>), Отношение к магии в поздней античности (<http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/1995-05/petrov.htm> <05.05.2014>), „Эволюция магии на пути к усвоению ее платонической философией” (http://centant.spbu.ru/centrum/publik/akadem/2000_2/petrov.htm#1 <05.05.2014>).

³⁹ Превод на магическия папирус от Париж на руски е достъпен на http://centant.spbu.ru/centrum/publik/akadem/2000_2/pgm.htm <05.05.2014>.